

BIULETYN

KOŁA MIŁOŚNIKÓW DZIEJÓW GRUDZIĄDZA
KLUB „CENTRUM” SPÓŁDZIELNI MIESZKANIOWEJ

Paul v. Gontzenbach

R. XI: 2013

Nr 5 (345)

Data odczytu: 6.2.2013

Data wydania: 6.2.2013

905. spotkanie

Włodzimierz Grabowski

Ufortyfikowane przeprawy przez Wisłę w Kwidzynie i Grudziądzu – zarys genezy powstania cytadeli w Grudziądzu

Geneza powstania twierdzy w Grudziądzu (zwanej potocznie cytadelą) była dotychczas pobieżnie traktowana w piśmiennictwie naukowym, opierała się na jeszcze XIX-wiecznych pruskich opracowaniach, a główne tezy były tylko powtarzane przez polskich autorów.

Nie udało się uzyskać wyczerpujących odpowiedzi na wiele podstawowych pytań. Nie było wiadomo, gdzie Fryderyk II rozpoczął budowę twierdzy (oprócz wzmianek, że na kępie Wiślanej w Grabowie koło Kwidzyna), dlaczego wybrano to miejsce? Jaka miała być rola twierdzy? Przeciwko jakiej armii była skierowana? Nie są dokładnie znane okoliczności przeniesienia budowy do Grudziądza. Nie wiadomo nawet, kto był autorem projektu, zarówno twierdzy w Grabowie, jak i w Grudziądzu! Obecnie dokonuje się postęp w badaniach, głównie dzięki badaniom naukowym dr Grzegorza Podrucznego z Collegium Polonicum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, znawcy fortyfikacji pruskiej z XVIII wieku.

Przeprowadził on kwerendy w zbiorach niemieckich, głównie w dotychczas nie katalogowanych zbiorach archiwum w Berlinie-Dahlem. Zawocowało to między innymi odkryciem jedyne dotychczas znanego planu twierdzy w Grabowie. Zlokalizowano także nieznane dotychczas listy kapitana Gontzenbacha (kierującego budową) do króla. Jest to tym ważniejsze, że znane były dotychczas jedynie listy kierowane „w odwrotną stronę”, katalogowane przez hagiografów Fryderyka II.

Czekając na kompleksowe opracowanie naukowe dr Podrucznego można się już pokusić o choćby skrótowe omówienie genezy fortyfikowania linii Wisły w Prusach Zachodnich w pobliżu Grudziądza.

Główne tezy:

- 1) fortyfikacje miały powstać pierwotnie w pobliżu Kwidzyna, głównego miasta Prus nad Wisłą – dla kontroli przeprawy, komunikacji Berlin-Królewiec, kontroli ruchu wiślanego (komora celna) – przeciwko polskiej gospodarce
- 2) rozpoczęcie budowy twierdzy na kępie wiślanej w Grabowie koło Kwidzyna. Projektant nieznany – prawdopodobnie hrabia d’Heinze. Realizacja kapitan Gontzenbach.
- 3) nowa koncepcja twierdzy – Grudziądz. Ochrona nowo przejętych ziem, a nie przeprawy, na poziomie cytadeli nigdy nie było mostu! Twierdza skierowana przeciwko Rosji.
- 4) Projektant cytadeli w Grudziądzu nieznany. Prawdopodobnie hrabia d’Heinze, korekta Fryderyka II, realizacja i uszczegółowienie projektu kapitan Gontzenbach

Budowa twierdzy w Grabowie

Ważny szlak pocztowy Berlin-Królewiec ustanowiono już w 1607 roku, biegł on przez Kwidzyn, korzystając z przeprawy promowej. Pierwsze koncepcje ufortyfikowania przeprawy powstały około 1740 roku, następne w 1754 roku, ale lewy brzeg należał wówczas do Polski, a właściciel Opalenia hrabia Czapski nie wyraził zgody na sprzedaż swojej ziemi dla potrzeb pruskich fortyfikacji. 1765 założono komorę celną w Kwidzynie – celem nakładania ceł na polskie towary splewane Wisłą. 1772 nastąpił I rozbiór polski – oba brzegi rzeki znalazły się na terenie Królestwa Prus. Dopiero wtedy budowa twierdzy stała się realna. W miejscowości Alt Grabau (Grabowo) król wyznaczył miejsce budowy fortecy, 4-5 km od Kwidzyna. W 1773 roku wykonano projekt twierdzy na wyspie wiślanej – autorstwa hrabiego d’Heinze. Wstępne prace budowlane rozpoczęto w 1774 roku. Już w tym samym roku d’Heinze został odwołany ze stanowiska z powodu choroby. Powierzono kierownictwo budowy kapitanowi inżynierowi Paulowi von Gontzenbachowi, który przybył na teren budowy w 1774 roku. Gontzenbach pracował wcześniej przy budowie górskiej twierdzy Srebrna Góra i przebudowie twierdzy w Kłodzku na Śląsku. Prace na wyspie wiślanej napotykały od początku na duże trudności.

W przeciwieństwie do twierdz górskich, wznoszonych na skale, Gontzenbach był zmuszony prowadzić prace w terenie podmokłym, mulistym i piaszczystym. Dla umocnienia terenu przeprowadzono więc wpierrw na dużą skalę palowanie kępy wiślanej. Dopiero na takim ruszcie zamierzano wznieść murowane dzieła obronne.

Wiosną 1775 roku powódź uszkodziła plac budowy, tak że palowanie zakończono dopiero jesienią 1775 roku. Na kolejny sezon budowlany zaplanowano już wznoszenie budowli murowanych. Duża powódź w sezonie jesienno-zimowym (prawdopodobnie w lutym 1776 roku) zniszczyła jednak większość wykonanych prac, a także zmieniła kształt wiślanej wyspy. Jasne się stało, że kontynuacja prac na takim terenie mija się z celem. Zachowała się wiadomość Gontzenbacha do króla z 16.03.1776 – *„wykonanie założenia pośrodku prądu rzeki tak ją zawęży, że zarówno sama budowla jak i okoliczne nizinne okolice będą zawsze zagrożone. Zły rodzaj podłoża wywołuje podwyższenie kosztów, a dotychczasowe uszkodzenia można oszacować na 90 tysięcy talarów. Samo wykonanie zabezpieczeń przeciwko przyszłym zniszczeniom wymagałoby nakładów 1 miliona talarów”*. Gontzenbach zasugerował więc Fryderykowi II zaniechanie prac na wyspie i przeniesienie budowy na wyżej położony, suchy teren na skarpie wiślanej. zaproponował umiejscowienie twierdzy około 9 km na północ od Grudziądza – zapewne więc na Łosiowych Górach. Król zaaprobował koncepcję budowy na skarpie wiślanej, jednak nie zgodził się z podaną lokalizacją, proponując teren na wyniosłości Kępy Nowej Wsi, w pobliżu miasta Grudziądz.

W marcu 1776 roku Fryderyk II polecił Gontzenbachowi opracować nowy projekt twierdzy, a także wykonać plany okolicy z uwzględnieniem wysokości okolicznych wzniesień oraz wykonać wstępny kosztorys. Wszystkie materiały i pieniądze z budowy w Grabowie miały zostać zabezpieczone dla potrzeb budowy w Grudziądzu. 6 czerwca 1776 roku król osobiście odwiedził teren przyszłej twierdzy.

Kwestia autorstwa projektu cytadeli w Grudziądzu

Nie można wykluczyć, że autorem projektu twierdzy był hrabia d'Heinze, choć w 1776 roku nie był on już czynny przy budowie. Możliwe jest jednak, że szkicował on wstępny narys twierdzy będąc już na dworze Fryderyka II, dysponując jedynie przysyłanymi przez Gontzenbacha mapami terenu i pomiarami wysokości wzniesień.

Hipoteza ta jest tym bardziej prawdopodobna, że najstarszy znany (nie zrealizowany) projekt twierdzy z marca 1776 roku nosi cechy stylowe charakterystyczne dla d'Heinze.

Dopiero dalsze projekty i plany realizacyjne mają styl Gontzenbacha. Możliwe jest także, że autorem narysu twierdzy był sam Fryderyk II. Znanym jest jego odręczny szkic, zachowany jako późniejsze *fascimile*.

Plan twierdzy w Grabowie

Nowo odkryty plan pra-twierdzy grudziądzkiej w Grabowie koło Kwidzyna został wykonany przez Gontzenbacha w marcu 1776 roku. Przedstawia zarys wykonanych i planowanych dzieł oraz pomocniczych prac ziemnych na tle narysu wyspy wiślanej, wału przeciwpowodziowego oraz gigantyczne pole lodowe na rozlewisku Wisły. Twierdza nie była duża, miała od strony Wisły 4 bastiony, od strony lądu 3 bastiony. Planowano też wzniesienie 4 rawelinów i 3 słoniczół przed bastionami „lądowymi”. Wiosną 2012 roku przeprowadzono rozpoznanie terenowe dawnego placu budowy. Niestety jedynym zachowanym reliktem jest grobla-tama służąca niegdyś transportowi materiałów budowlanych od strony średniowiecznego jeszcze wału przeciwpowodziowego.

(L.B.S.)

Redakcja: Tadeusz Rauchfleisch, KMDG. Logo KMDG wykonał Grzegorz Rygielski.